

АНТИЧНИЙ СВІТ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Денисюк В. В. Античний світ фразеології української поезії середини XVII ст.

У статті проаналізовано специфіку функціонування фразеологізмів античного походження в українському поетичному дискурсі XVII ст. Зроблено висновок про те, що головним фактором входження цих фразеологізмів є внутрішня форма власної назви, яку автори використовували для надання експресії творам.

Ключові слова: поетичний дискурс, українська мова XVII ст., антична міфологія, фразеологізм, семантика.

Денисюк В. В. Античный мир фразеологии украинской поэзии середины XVII в.

В статье проанализирована специфика функционирования фразеологизмов античного происхождения в украинском поэтическом дискурсе XVII века. Сделан вывод о том, что главным фактором вхождения этих фразеологизмов есть внутренняя форма собственного имени, которую авторы использовали для придания экспрессии произведениям.

Ключевые слова: поэтический дискурс, украинский язык XVII в., античная мифология, фразеологизм, семантика.

Denisyuk V. V. The ancient world of the mid-17th century Ukrainian poetry phraseology.

The article analyzes the specific phraseology of the ancient origin functioning in the Ukrainian poetic discourse of the 17th century. It is concluded that the main phraseology occurrence factor is the internal form of the proper name, which is used by the authors in order to make their works more expressive.

Key words: poetic discourse, Ukrainian language of the 17th century, ancient mythology, idiom, semantics.

Українська середньовічна поезія – багатий матеріал для вивчення формування і функціонування фразеологічного фонду нової української мови. Аналіз сучасних лексико- і фразеографічних праць засвідчує, що антична міфологія як джерело формування стійких мовних одиниць посідає вагомe місце в українській фразеології. Ці стійкі словосполучення мають своєрідну специфіку, оскільки їх формування хоч і ґрунтується на сакральних уявленнях, проте зумовлено не етнічною традицією, не панівною релігією, а культурним впливом античності на українську мову і культуру загалом.

Як і біблійна, антична фразеологія також стала інтернаціональною. В Україні-Русі вона пройшла два етапи: перший – це переклади киеворуських

книжників, які особливо не переймалися стійкими словосполученнями, головним аргументом для них був власне максимально точний (з огляду на тодішній лексичний репертуар) переклад того чи того твору; другий – просвітницький (латинь стала мовою освіти в Європі й Україні, що спричинило повторне звернення митців до греко-латинських творів). Саме в цей період відбувається творче опрацювання античних сюжетів: це вже не тільки словосполучення з чийогось шедевр, а насамперед лінгвокістяк, за вербальним вираженням якого ховається образ тієї чи тієї ситуації, адаптованої до місцевих умов.

В україністиці проблемі функціонування античних фразеологізмів присвячено чимало студій. Так, Н. Венжинович на матеріалі української, російської та англійської мов простежила специфіку входження цих стійких одиниць у відповідні мови і культури [1]. В іншій розвідці Р. Луканинець та Н. Венжинович проаналізували шляхи засвоєння фразеологізмів Давньої Греції на національному ґрунті [4]. Об'єктом дослідження І. Серебрянської та Н. Маринохи стали особливості функціонування фразеологізмів античності в мові сучасних засобів масової інформації [7]. О. Сагірова проаналізувала конотації власних імен у складі античних фразеологізмів, що функціонують у грецькій, французькій, українській та російській мовах, акцентувавши увагу на національно-культурних і загальнокультурних компонентах онімів та їх рефлексії у складі стійких словосполучень залежно від ступеня освоєння мовною системою того чи того фразеологізму [6]. Проте діахронний аспект цієї проблеми, незважаючи на тисячолітні традиції перекладу античних текстів, залишається чи не найменш дослідженим, що й визначає актуальність нашої статті.

Як ми зазначали вище, античні фразеологізми в перший період появи їх на українських землях залишилися на рівні елемента чужої культури: про них знали, однак вони ні з чим не асоціювалися. Повторне звернення вітчизняних книжників до античності в період латинізації освіти в середньовічній Європі розпочало новий етап входження цих стійких одиниць у українську мову. Звичайно, необхідною передумовою цього був той же переклад. Навряд чи можна говорити про адаптацію перекладу киеворуського періоду до мовної ситуації, наприклад, XVI ст. Тому це був новий абсолютно переклад, в основі якого лежав основний принцип бароко – антропоцентризм. Освічений книжник, перекладаючи греко-латинський текст, шукав паралелі й асоціації новим стійким словосполученням у мові, носієм якої він був сам. Таким чином відбувався перший етап входження античної лінгвоодиниці в українську мову і культуру.

Зрозуміло, що коли брати весь масив античних фразеологізмів, які функціонують у сучасній українській мові, то однозначно стверджувати про їхню одностолітню появу видається нерозумним. Однак і повністю кивати на заангажовану радянською ідеологією позицію, що більшість античних фразеологізмів з'явилася в українській мові під впливом російської, – така ж маячня. Цей постулат анулює хоч би вже той факт, що бароко в літературну Московію так і не дійшло (за винятком окремих письменників, які переїхали туди в петровську епоху). Тому в Російській імперії цей процес відбувався набагато пізніше, ніж в Україні, розквіт бароко в якій припав саме на XVII ст. Про фразеологічну ситуації, до речі, писав відомий російський дослідник О. Федоров: «Можна вважати, що у XVIII ст. ще не сформувалися відомі в сучасній російській мові фразеологізми *танталові муки*, *сізіфів труд*, *содом і гоморра*, *між Сциллою і Харибдою*. Вони не зафіксовані у словниках і не трапляються в мові письменників XVIII ст. Але <...> можна припустити, що вільний переказ античних міфів про Сізіфа, Тантала та ін. підготував ґрунт для утворення словосполучень з постійним словесним складом і загальним переносним смислом, що у свідомості мовців уже перестав асоціюватися з відповідними текстами античної літератури. Очевидно, це відбулося в XIX ст. Точно сказати про час утворення фразеологізмів *муки тантала*, *сізіфів труд* та ін. поки складно» [8, с. 159].

Функціонування будь-яких знаків, зокрема фразеологічних, багато в чому залежить від дискурсу. Український поетичний дискурс – один з найпродуктивніших у мовній ситуації XVII ст. Він наповнений фразеологізмами різного походження. Саме тому актуальним є з'ясування специфіки функціонування фразеологічних одиниць, які своїм джерелом мають античність.

Аналізовані поезії засвідчують незначну кількість фразеологізмів, внутрішня форма яких орієнтована на античну міфологію. Однак уже сама їх наявність говорить про входження таких стійких словосполучень у лексичну систему української мови. Поетичний текст, як і мова загалом, чутливо реагує на запозичене з чужого культурного простору явище. Основну причину запозичення античних фразеологізмів убачаємо в заповненні лакуни культурного спадку, а також багатьох етно- і поняттєвих лакун. Український середньовічний лінгвопростір став одним зі щаблів інтернаціоналізації цих фразеологічних одиниць через їхнє входження в систему мови-реципієнта, що проявляється у зміні семантики, стабілізації форми (як фонетичної, так і графічної), заміні компонентів.

Звертає на себе увагу те, що українські книжники в поетичних

творах активно використали і давньогрецьку, і давньоримську міфологію, не розмежовуючи їх, про що свідчать контексти з різними з походження фразеологізмами. Час входження античного спадку в українську культуру (а він один для обох міфологій) не завжди дозволяє точно визначити донора тієї чи тієї фразеологічної одиниці. Та й шляхів появи їх було, як мінімум, два: по-перше, це південнослов'янські мови, які мовно-територіально мали безпосередні контакти спочатку з грецькою, а згодом і латинською мовами; по-друге, це польська мова, яка адаптувала латинські або давньогрецькі в латинському обрамленні стійкі словосполучення. Літературознавець-полоніст Р. Радишевський акцентує на польському ренесансі, періоді, коли відбулося зіткнення з античною літературою русинів, які здобували освіту в польських вищих навчальних закладах, а також у єзуїтських та протестантських школах в Україні, де навчання здійснювалося латинською мовою. «Усе це проявилось у творчості українських барокових письменників, які не побоюлися поєднувати елементи античної поганської міфології з християнськими, алегорично трактуючи ці мотиви» [5, с. 94].

Використання українськими майстрами слова таких фразеологічних одиниць не можна зводити тільки до номінативної функції. Насамперед це одна з форм лінгвістичної роботи над словом, яка, поряд із використанням і тлумаченням запозичених слів, сприяла інтелектуалізації поетичного дискурсу та інтернаціоналізації фразеологізмів.

Зазначимо, що словосполучень, джерелом яких є античність, найбільше засвідчено в геральдичних і панегіричних віршах. Проте при потрактуванні поетичного тексту необхідно враховувати, що його автор, вільно тлумачачи символи, віддавав перевагу позитивно конотованому аспекту, найчастіше – християнському чи християнізованому, що повністю відповідало вимогам панегіризму.

За тематичним принципом серед аналізованих фразеологізмів можна виокремити кілька груп. Відносно продуктивними є стійкі мовні одиниці тематичної групи «Античні боги» (*Марсова справа, поля Марсовые, інструмент Марса, інструмент Палляды* та ін.). Особливої популярності, як засвідчує геральдична поезія, набув символ римського бога Марса. За даними Х. Керлота, Марс є вічним втіленням необхідності кровопролиття, що проявляється у всіх законах космосу. Саме цьому богу поклонялися римські землероби для отримання багатого врожаю. Атрибутом Марса завжди була зброя, найчастіше меч [2, с. 310–311]. Саме мужність, звитяга, бойова слава князівського роду Корибутів-Вишневецьких, їхня воєнна майстерність позначені фразеологізмом *Марсова справа* у вірші,

присвяченому власникам герба: *Луносвѣтлымъ клейнотамъ Корибутовъ славныхъ / Вѣрне служить фортуна а служить з лѣтъ давныхъ. / Што Юно, што Аполюіо, што Харитес мѣли, / Все то в герб того дому пристойне зложили. / Тут ест Луна, ту Кресты, ту Марсова справа: / О значна савроматовъ з Вышневецкихъ слава!* (УП, с. 49–50).

Зазначимо, що фразеологічна одиниця не кодифікована в жодній із сучасних лексикографічних праць, не фіксують її і збірники крилатих висловів, що є додатковим свідченням неологічного характеру словосполучення для першої половини XVII ст.

Символ *Марс* став ядром для утворення й інших стійких мовних одиниць. Так, місце битви українські книжники номінували фразеологізмом *поле Марсове*, порядок компонентів якого не був чітко фіксованим. Прикметно, що, як і в попередньо аналізованому словосполученні, основне семантичне навантаження несе присвійний прикметник *Марсовий*. Наприклад, в епіграмі на клейнот Тризн автор, коментуючи розташоване в центрі герба зображення лицаря з шаблею на коні як свідчення відваги роду, який неодноразово ставав на захист своєї Вітчизни, вдається до фразеологізму *поля Марсовыє*: *Трызнянская лилія, за столки в сєнати, / И поля Марсовыє, як ся даєт знати. / Барзѣй собѣ на тот час мѣстце улюбила, / В огородку церковном, бы снать пошлюбила / Себе Панныѣ Пречистой, а ей ку оздобѣ, / Досталася на вѣнецъ паньєнской особѣ* (УП, с. 58).

В українській літературі XVII ст. цей фразеологізм набув більшого поширення, про що свідчить його функціонування й у проповідницькому дискурсі. Наприклад, використовує його А. Радивилівський у зверненні до війська, яке вирушало на битву проти татар: *В таковомъ тєды зломъ разѣ ѿ(т)чизны, презацныє Гетманове, По(л)ко(в)никове, будте Помпеюшами, сами напередъ вшєдиши на полє марсовое, додаючи сердца доброго своєму Рыцєрству!* (Рад., Слово, с. 41). Із присвійним прикметником *марсовий* такі одиниці були відомі й тогочасній білоруській мові, напр.: *марсова школа* «воєнна школа» (ГСБМ, с. 266).

Стійке словосполучення поповнило фразеологічний фонд нової української мови, проте ні лексикографічні, ні фразеографічні праці його не фіксують. Натрапляємо на невеликі коментарі у збірниках крилатих висловів: *«марсове поле» – поле битви* [3, с. 159].

Інший спосіб вираження належності – генітивна конструкція – також був відомий українським книжникам. Так, у панегіричних віршах, присвячених митрополиту Сильвестру Косову, натрапляємо на словосполучення *инструмент Марса*: *Прахомъ могилнымъ сам ся посытаєт /*

Инструмент Марса, который убивает / Силвестра писмо, инструмент Паллады / Спокойный, жадной však не мыслить звады (УП, с. 71).

Автор свідомо використав імена двох античних богів, дотичних до одного з найбільших соціальних лих – війни. Виходячи із загальновідомої символіки, основним «інструментом» Марса був меч. Отже, непряма номінація меча через включення в конструкцію імені бога війни Марса мала на меті підкреслити значення Сильвестра Косова як активного борця за мир, акцентувати увагу на намаганнях митрополита припинити будь-які збройні конфлікти.

Посилне вплив на слухачів й ужите в цьому ж контексті ім'я богині Паллади, образ якої на час входження в українську культуру також асоціювався з війною через зображення її зі списом, у шоломі та з егідою. Тому *инструмент Паллады* – це насамперед спис як один з головних атрибутів війни, а використання в сусідніх рядках однотипних – генітивних – словосполучень, з одного боку, не вивищує жодного зі знарядь війни, які були на той час основними видами зброї, з іншого, – підкреслює значущість Сильвестра Косова в розв'язанні проблеми збереження миру.

У фразеологічному фонді нової української мови словосполучення так і не закріпилися, що, очевидно, можна пояснити позамовними чинниками, зокрема винаходом нових видів озброєння.

В епіграмі на герб панів Брозовських також засвідчено ім'я Марса, яке автор використав для пояснення символів, напр.: *Крест, Подкова и Рыцер, прибранный до бою, / Спать змѣрають до Марса, а не до покою. / Дом панов Брозовских ест в отчизни не новый / Нашой и на услугу всякую готовый. / Подкова, Стрѣла, Рыцер землѣ наслужуютъ, / Леч Крест с Птахом до неба стѣшно ся [г]отуютъ* (УП, с. 56).

Власне, словосполучення *змѣрати до Марса* в епіграмі реалізує значення «бути готовим у будь-який момент стати на захист своєї країни, бути готовим воювати». Конструкція не ввійшла до фразеологічної системи української мови.

З іменем бога Феба в досліджуваних текстах зафіксовано образне словосполучення *бѣги Фебусовы*. Натрапляємо на нього в епіграмі, присвяченій роду Могил. Автор не торкається семантики імені олімпійського бога для характеристики Петра Могили. Натомість, бажаючи митрополитові довгих років життя, книжник послуговується висловом, що спонукає читача / слухача звернутися до джерел задля отримання додаткових знань про Аполлона: в основу покладено «заслугу» бога – Піфійські ігри за участю представників усіх грецьких міст, під час проведення яких припинялися всі воєнні дії. Відповідно

новоутворене значення – «час без війни, мирний час», напр.: *А той ест Петр Могила пастырем правдивым: / К Богу, церкви, отчизне велице горливым: / Нехай же прето живет в лѣта Несторовы, / Або поки трват будут бѣги Фебусовы* (УП, с. 55–56).

Словосполучення повністю не метафоризувалося. Причиною цього не була тільки більша популярність імені *Аполлон*, аніж *Феб*. Очевидно, засвідчену в поезії семантику вільно могли реалізувати питомі стійкі словосполучення, яким довелося конкурувати з калькованим висловом.

Отже, аналізовані поетичні тексти засвідчують процес входження у фразеологічну систему української мови XVII ст. образних мовних одиниць, джерелом яких була античність. Однак фактом національної фразеологічної системи української мови стало тільки словосполучення *марсове поле*.

Умовні скорочення

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 17 / НАН Беларусі. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад. рэд. А. М. Булыкі. – Мн. : Беларуская навука, 1998. – 365 с.

Рад., Слово – Радивилівський А. Слово ѿ часу войны // Марковскій М. Антоній Радивилівскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – С. 37–70.

УП – Українська поезія. Середина XVII ст. / упор. В. І. Кречетень, М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1978.

Література

1. Венжинович Н. Ф. Фразеологічні одиниці з античних джерел (на матеріалі української, російської та англійської мов) / Н. Ф. Венжинович // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. статей. – Вип. 10. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – Ч. II. – С. 66–71.

2. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. – М. : «REFL-book», 1994. – 608 с.

3. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – [2-е вид., перероб. і допов.]. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с.

4. Луканинець Р. В. Фразеологічні одиниці у міфах Давньої Греції : лінгвокультурологічний аспект / Р. В. Луканинець, Н. Ф. Венжинович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : «Філологічна» : зб. наук. пр. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. – Вип. 34. – С. 128–132.

5. Радішевський Р. Роль польського посередництва у формуванні української барокової літератури / Р. Радішевський // Українське бароко : в 2-х т. – [Харків] : Акта, 2004. – Т. 2. – С. 69–121.

6. Сагірова О. М. Конотації особових імен у фразеологізмах античного походження // Восточноукраинский лингвистический сборник : зб. научн. тр. ; редкол.

: Е. С. Отин (отв. ред.) и др. – К. : ИД Д. Бураго, 2014. – Вып. 15. – С. 50–59.

7. Серебрянская И. М. Фразеологизмы античности в мові сучасної преси / И. М. Серебрянская, Н. М. Мариноха // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24 (63). – № 4. – Ч. 1. – Симферополь, 2011. – С. 182–187.

8. Фёдоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. / А. И. Фёдоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 172 с.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2015 р.